

Studia i materiały
z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej

**T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej
Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku**

redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michałowski

Студії та матеріали
з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи

**T. 1: На межі епох. Південно-східні землі
Речі Посполитої від XVII до початку XIX століття**

за редакцією Томаша Карґоля та Віталія Михайловського

Kraków — Kijów 2020
Краків — Київ 2020

Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej,
T. 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku,*
redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michalowski
ss. 49–68

Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи
T. 1: *На межі епох. Південно-східні землі Речі Посполитої від XVII до початку XIX століття*
за редакцією Томаша Карголя та Віталія Михайловського
с. 49–68

Jarosław Stolicki
ORCID: 0000-0002-8357-8101

PROBLEMY SZLACHTY KIJOWSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

DOI: 10.32021/9788366304796.03

W 1648 r. dla szlachty województwa kijowskiego rozpoczął się długi, trwający ponad pół wieku, okres poważnych trudności. Wybuch powstania Chmielnickiego, któremu towarzyszyło wielkie powstanie ludowe, całkowicie zmienił jej dotychczasową sytuację. Wydarzenia te zmusiły ziemian ukraińskich do opuszczenia swoich posiadłości, do których powrócili dopiero na początku XVIII w. Warto więc przedstawić podstawowe problemy związane z najważniejszymi aspektami ich funkcjonowania w życiu politycznym w tym okresie.

1. POCZĄTEK WYGNANIA. WIELKA UCIECZKA I SYTUACJA PO POWROCIE

Po klęsce hetmanów pod Korsuniem na Ukrainie doszło do wybuchu powstania chłopskiego inspirowanego przez Bohdana Chmielnickiego. Celem Kozaków było jak największe osłabienie państwa oraz żywiołu polskiego na tym terenie. Powstańcy opanowywali miasta i zamki, często korzystając ze wsparcia ludności ruskiej. Mordowanie szlachty, duchownych oraz Żydów spowodowało masowe ucieczki ludności. Ten aspekt wydarzeń z lata 1648 r. był obszernie przedstawiany w źródłach i w związku z tym znajdujemy go w pracach niemal wszystkich historyków omawiających powstanie Chmielnickiego. Artur Goszczyński zwrócił uwagę, że większość średniej szlachty uratowała się, uciekając

z zagrożonych terenów¹. Potwierdza to analiza spisu urzędników kijowskich i czernihowskich. Właściwie znajdujemy w nim jedynie kilka przypadków, w których możemy przypuszczać, że wyszczególniona osoba została zamordowana w 1648 r.² Najbardziej spektakularnym wydarzeniem z tej wielkiej ucieczki była, trwająca około miesiąca, ewakuacja z Zadnieprza dworu i wojska ks. Jeremiego Wiśniowieckiego, który wycofał się okrężną drogą na Wołyń. Jesienią wojska koronne zbiegły spod Piławiec, co doprowadziło do kolejnej fali ucieczek. Po elekcji Jana Kazimierza doszło do rokowań. W tym czasie sejm koronacyjny uchwalił konstytucję, na mocy której obywatelom kijowskim (i innych ziem opanowanych wówczas przez Kozaków) przyznano prawo odroczenia spraw sądzonych w trybunale³ oraz zawieszono egzekucję zapadłych już wyroków. Prawo to zostało przedłużone na kolejnym sejmie. Uwolniono ich także od podatków Rzeczypospolitej. Państwo wykazało więc troskę o los poszkodowanych w czasie wojny.

Wznowione na wiosnę 1649 r. działania wojenne zakończyły się zawarciem ugody zborowskiej. Na jej mocy rejestr kozacki zwiększono do 40 tys. ludzi, a uwzględnionym w nim przyznano niezależne sądownictwo. Powrót szlachty do opuszczonych i zrujnowanych majątków postępował dość wolno i powodował liczne konflikty z ludnością ruską. Wynikały one z tego, że Kozacy nie przestrzegali postanowień ugody, co było konsekwencją słabości militarnej Rzeczypospolitej. Kijowianom dopiero po pewnym czasie udało się przejąć kontrolę nad Żytomierzem — miejscem, w którym odbywały się ich sejmiki, i z trudem ją utrzymać. Ponadto ciągle dochodziło do napadów chłopów na szlachtę. Dnia 19 marca 1650 r. wojewoda kijowski Adam Kisiel zwołał sejmiki elekcyjne podsędka i pisarza kijowskich. Ale już tydzień później wydał uniwersał odkładający te elekcje, co motywował koniecznością przebywania przez właścicieli w swoich majątkach w celu utrzyma-

¹ Problem ten podsumował niedawno Artur Goszczyński w: „Ucieczki ludności cywilnej z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego” (artykuł złożony do druku w: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*).

² *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, ed. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski (Kórnik: Polska Akademia Nauk — Biblioteka Kórnicka, 2002). Z kolei w instrukcjach sejmikowych znajdujemy wiele instancji za rannymi oraz osobami, które utraciły majątki. Natomiast informacje o poległych dotyczą jedynie książąt Czetwertyńskich, w tym dobrze znana wiadomość o śmierci ks. Janusza.

³ *Volumina Legum*, t. 5 (Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1980), 123–24, 132.

nia kontroli nad poddanyymi⁴. Konflikty nasiliły się w drugiej połowie 1650 r., kiedy stało się widoczne, że niebawem dojdzie do kolejnego rozstrzygnięcia zbrojnego⁵. Trzeba jednak zauważyć, że do wzrostu napięcia na Ukrainie przyczyniały się nie tylko działania szlachty, ale też inne czynniki, np. postępowanie wojska.

Wznowienie działań wojennych nastąpiło wiosną 1651 r. Przyniosły one zwycięstwo pod Beresteczkiem, a zakończyły się ugodą w Białej Cerkwi. Na jej mocy ograniczono rejestr do 20 tys. Kozaków, którym wyznaczono królewszczyzny w województwie kijowskim. Sukces militarny spowodował, że powrót szlachty do swych posiadłości stał się łatwiejszy niż po ugodzie zborowskiej, niemniej znajdujemy także informacje, że w niektórych miejscach chłopci sprzeciwiali się realizacji jej postanowień⁶. Miała ona jednak krótki żywot, ponieważ w następnym roku, po klęsce wojsk polskich pod Batohem, szlachta ponownie musiała uciekać z Ukrainy. Ugoda żwaniowska z 1653 r., przywracająca postanowienia zborowskie, nie weszła w życie, gdyż wkrótce Chmielnicki zawarł porozumienie z Moskwą, decydując się na zerwanie więzów z Rzeczpospolitą.

2. SYTUACJA WOJEWÓDZTWA KIJOWSKIEGO PO ROKU 1654

Do roku 1654 sytuacja na Ukrainie była wewnętrzną sprawą Rzeczypospolitej. Unia w Perejესławiu spowodowała, że powstanie Chmielnickiego przekształciło się w wojnę polsko-moskiewską. Przyniosła ona duże

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДАУК), ф. 11. Кн. 13, Арк. 133–34, Uniwersał A. Kisiela do województwa kijowskiego na przełożenie sejmiku, 26 III 1650. Wcześniejszy uniwersał, ibidem, Арк. 114v–15.

⁵ Gruntownie kwestię ratyfikacji i nietrwałości ugody zborowskiej wyjaśnił Janusz Dąbrowski, „Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowską”, *Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi*, ed. Jarosław Stolicki, Marek Ferenc i Janusz Dąbrowski (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010), 87–120. Wcześniej w historiografii dominowały ogólnikowe czy banalne stwierdzenia, że kompromis nie był korzystny dla żadnej ze stron.

⁶ Różne opinie przedstawił Michał Kulecki, *Wygnańcy ze wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997), 169–72. Zwrócił on uwagę na ważny list hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego do Andrzeja Leszczyńskiego z 2 XI 1651 r. oraz uniwersał hetmana polnego Marcina Kalinowskiego z 9 XII 1651 r. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (АЮР) Ч. 3, vol. 4: Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкаго (Київ, 1914): 623–27, 632–33.

sukcesy państwu carów, które opanowało Ukrainę i większość ziem litewskich. Szlachta województw ukraińskich pozostała na wygnaniu. Jej położenie pogorszyło się po wybuchu potopu i kolejnych klęskach Rzeczypospolitej. W tym czasie Chmielnicki próbował wprowadzić dominację moskiewską, ale te starania zakończyły się niepowodzeniem. Po jego śmierci Kozaczyzna postanowiła ponownie znaleźć miejsce w państwie polsko-litewskim. Na mocy zawartej w Hadziaczu unii zdecydowano o utworzeniu księstwa ruskiego. Zadeklarowano współdziałanie stron podczas procesu powrotu szlachty do swych majątków. Ugoda ta nie weszła jednak w życie, ponieważ wśród Kozaków dość silna była opcja, aby utrzymać współpracę z Moskwą.

W następstwie sukcesów odniesionych w „szczęśliwym roku 1660” Rzeczpospolita opanowała ziemie na prawym brzegu Dniepru. Zaprzestanie realnych działań militarnych oraz powrót szlachty, która przywracała stare porządki, wzmocniły nastroje antypolskie w tej części Ukrainy. Wzrastająca wzajemna wrogość wkrótce doprowadziła do wybuchu powstania. Województwa kijowskie i braclawskie uległy znacznemu zniszczeniu, a wpływy polskie zostały bardzo ograniczone. Kijowianie nie powrócili więc do swych posiadłości. W 1665 r. wojska koronne wycofały się z Ukrainy, a hetmanem kozackim został Piotr Doroszenko. Dążąc do zjednoczenia Ukrainy, związał się on z Tatarami, co w konsekwencji doprowadziło potem do zacieśnienia jego związku z Portą.

W styczniu 1667 r. na mocy postanowień traktatu w Andruszowie nastąpił podział Ukrainy. Część zadnieprzańską (wraz z Kijowem) znalazła się na okres obowiązywania rozejmu w państwie moskiewskim. Skłoniło to Doroszenkę do zaatakowania wojsk polskich, ale hetmanowi Janowi Sobieskiemu udało się jesienią 1667 r. powstrzymać atak wojsk tatarsko-kozackich pod Podhajcami. Wojna z Imperium Osmańskim stawała się jednak coraz bardziej nieuchronna. Elity Rzeczypospolitej szukały sojusznika wśród rozbitej wewnętrznie Kozaczyzny, co zakończyło się 2 września 1670 r. zawarciem układu w Ostrogu z aspirującym do władzy Michałem Chaneńką. Ugoda ta przewidywała powrót szlachty ukraińskiej do swych siedzib, niemniej jej postanowienia nie zostały zrealizowane, ponieważ Chaneńko posiadał niewielkie poparcie wśród Kozaków. Do wybuchu wojny doszło w 1672 r. W celu umocnienia wpływów polskich na Ukrainie Jan Sobieski zaraz po elekcji szukał zwolenników. Gdy nie udało mu się pozyskać Doroszenki, mianował hetmanem kozackim pułkownika Ostafija Hohola. Wzmocnienie wpływów wśród Kozaków było ważne także z powodu wspieranych przez hetmana lewobrzeża Iwana Samojłowicza dążeń moskiewskich, zmie-

rzających do tego, by sięgnąć po Ukrainę prawobrzeżną. Jego działania doprowadziły do pozyskania Doroszenki w 1676 r. i opanowania terenów znajdujących się nad Dnieprem, na prawym brzegu rzeki. Wojna polsko-turecka zakończyła się traktatem w Żórawnie, potwierdzonym następnie poselstwem Jana Gnińskiego do Stambułu. Na ich mocy prawobrzeżna Ukraina została podzielona, przy czym większość województwa kijowskiego pozostała przy Rzeczypospolitej.

Postanowienia andruszowskie dotyczące granicy między Rzeczpospolitą a państwem carów zostały usankcjonowane w pokoju wieczystym znanym jako traktat Grzymułtowskiego w 1686 r. Lewobrzeżna część województwa kijowskiego wraz z jego stolicą odpadła więc ostatecznie od Rzeczypospolitej.

3. SEJMIKI

Życie polityczne obywateli kijowskich, podobnie jak szlachty w całej Rzeczypospolitej, wiązało się z instytucją sejmiku. Kwestia ta była już podejmowana przez piszącego te słowa⁷. Dlatego w obecnym tekście zostaną przedstawione jedynie najważniejsze aspekty tego tematu. Zachowało się sporo źródeł dotyczących sejmików województwa kijowskiego, które były oblatowane w księgach grodzkich włodzimierskich, żytomierskich i owruckich. Dla drugiej połowy XVII w. w większości są one w dobrym stanie. Istotną kwestię stanowią miejsca odbywania zgromadzeń ziemskich⁸. Przed wybuchem powstania obradowały one w Żytomierzu. W latach 1648–1649 sejmiki szlachty ukraińskiej (także kijowskiej) odbywały się w różnych miejscach, ale przeważnie poza województwem. Przez następne dwa lata Kijowianie zbierali się znowu w Żytomierzu. Po klęsce pod Batohem zgromadzenia zostały przeniesione do Włodzimierza. Miejsce to wyznaczył szlachcie wojewoda

⁷ Na kwestie dotyczące organizacji i funkcjonowania sejmików zwróciłem uwagę w artykułach: Jarosław Stolicki, „O modelu monografii sejmiku w II połowie XVII w.,” in *Po unii-sejmiki w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, ed. Henryk Lulewicz and Marek Wagner (Siedlce: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, 2013), 177–98; idem, „Sejmiki ukraińskie w latach 1648–1702: Problemy badawcze,” in *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, vol. 1: *Ранньомодерна людина: простір — влада — право XVI–XVIII ст.*, ed. Witalij Mychalowski and Jarosław Stolicki (Київ–Краків: Laurus — Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015), 225–40.

⁸ Pisałem o tym niedawno, zob. Jarosław Stolicki, „Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696,” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 144 (3) (2017): 441–57.

kijowski Adam Kisiel, zgodnie z uprawnieniem przyznanym mu przez monarchę⁹. W atach 1653–1654 sejmiki były zwoływane według następującego schematu: monarcha zlecał senatorowi, aby zdecydował, gdzie szlachta powinna się zebrać, a ten zwoływał ją do Włodzimierza. Z kolei w deklaracjach województw koronnych miasto to było wyznaczane także jako miejsce sejmików relacyjnych po kolejnych sejmach. W konstytucji z 1659 r. zdecydowano, że „Seymiki swoje y elekcye wszelkie we Włodzimierzu podług deklaracyi pierwszych tychże Woiewodztw, poki ad possessiones dobr swoich nie przydą odprawować maia”¹⁰. Po zwycięstwie cudnowskim nie udało się Kijowianom powrócić do Żytomierza, ponieważ sytuacja na Ukrainie była bardzo niestabilna. Konstytucja z 1683 r. potwierdziła, że sejmiki kijowskie mają się odbywać we Włodzimierzu. Postulaty zmiany miejsca pojawiały się w latach osiemdziesiątych, a nasiliły się w ostatnim dziesięcioleciu XVII w. Podnosili je ziemianie, którzy powrócili do swych dóbr na Polesiu. Przedstawiali oni argumenty, że zbierający się we Włodzimierzu nie reprezentują obywateli województwa kijowskiego, gdyż wielu z nich z powodu mieszkania w znacznej odległości od tego miasta często nie jest w stanie przybyć na sejmiki¹¹. W latach 1701–1702 odbywały się one w Żytomierzu, ale w 1703–1704 kilka razy ponownie debatowano we Włodzimierzu.

W latach pięćdziesiątych parokrotnie podczas sejmików przedsejmowych obywatele kijowscy obradowali wspólnie z braclawskimi i czernihowskimi i uchwalali jedną wspólną instrukcję dla posłów na sejm. Większość szlachty kijowskiej związała swoje wygnanie z województwem wołyńskim. Dla dużej części przyjazd na obrady do Włodzimierza był jednak pewnym problemem. Obywatele województwa starali się więc o to, by kilka zgromadzeń odbywało się jednocześnie. W związku z tym wyznaczano sejmiki relacyjne na dzień elekcji deputackiej lub nazajutrz. Również elekcje urzędników (zaczęły się one odbywać po uchwaleniu konstytucji z 1659 r., od lat sześćdziesiątych) często były zwoływane na te dni lub np. na czas sejmiku relacyjnego. W województwie kijowskim, podobnie jak w innych ziemiach Korony,

⁹ ЦДІАВК, ф. 28, Кн. 89, Арк. 562v–63v, Uniwersał A. Kisiela do województwa kijowskiego w sprawie sejmiku przedsejmowego, 24 II 1653.

¹⁰ *Volumina Legum*, t. 4 (Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1980), 296 — „Seymiki y Elekcye Woiewodztw Ukrainnych”.

¹¹ ЦДІАВК, ф. 15, Кн. 10, Арк. 147–48, Manifestacja obywatelów województwa kijowskiego przeciwko laudum sejmiku pokonwokacyjnego, który odbył się 29 XII 1696; ibidem, Арк. 433–34v, Protestacja obywatelów województwa kijowskiego przeciwko pewnym punktom umieszczonym w laudum.

uksztaltował się sejmik gospodarski. Jak się wydaje, stało się to wtedy, gdy nasiliło się zrywanie sejmików deputackich, tj. w latach osiemdziesiątych. Za panowania królów rodaków upowszechniła się również instytucja limity, tzn. odraczania obrad. Wiele razy zgromadzenie przesuвано właśnie na wtorek po święcie Narodzenia Panny Maryi. Jednak praktyka odbywania zgromadzeń w tym dniu była wcześniejsza niż pojawienie się instytucji sejmiku gospodarskiego.

Sejmiki województwa kijowskiego w 1681 r. zaczęły podejmować uchwały w sprawach skarbowych¹². Na sejmiku relacyjnym zgodzono się na uchwalenie dwojga podymnego we wszystkich trzech powiatach. Uzasadniono to potrzebami Rzeczypospolitej „od różnych inkursyj nieprzyjacielskich”. Postanowienia te kontynuowano podczas sejmiku deputackiego w tym roku oraz na zwołanym specjalnie w celach podatkowych zgromadzeniu 5 marca 1682 r. Uchwalono wówczas szelężne i zadecydowano o przeprowadzeniu lustracji łąnów, która miała służyć sprawiedliwemu opodatkowaniu. Została ona ostatecznie sporządzona w latach 1683–1684¹³.

Podczas sejmików szlachta wielokrotnie postulowała, aby jej dobra były chronione przed przechodami oraz stacjonowaniem wojsk koronnych i litewskich. Wysyłano m.in. poselstwa do hetmanów z żądaniami, aby zapobiegali takim praktykom. Ci zaś wydawali ordynanse, w których ich zakazywali, ale skuteczność tych działań nie była zbyt wielka.

Wśród spraw ważnych, ale pominiętych w niniejszym studium trzeba wymienić problem podejmowania decyzji podczas sejmików. Kiedy dokonywano wyborów, często odbywało się to większością, w sprawach merytorycznych decydowała jednomyślność. Można się jednak zastanawiać, czy była ona rygorystycznie przestrzegana. Druga kwestia związana jest ze zrywaniem sejmików. Ocenić trzeba skalę tego zjawiska i jego uwarunkowania. Wiemy, że niekiedy przyczyną protestu były sprawy prywatne, niekiedy też spór o korzystanie z przyznanego reclinatorium.

W czasie wygnania obywateli województwa zajmowały przede wszystkim dwie kwestie. Pierwsza z nich dotyczyła problemu finansowego zadośćuczynienia za utracone posiadłości, drugą zaś stanowiły, zwłaszcza w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, relacje szlachty kijowskiej z Kozakami.

¹² Wcześniej Kijowianie uchwalali podatki jedynie w latach 1649–1651, kiedy częściowo wrócili do swych dóbr, a także pogłówne od urzędów i dochodów nadzwyczajnych.

¹³ ЦДДАВК, ф. 15, Кн. 3, Арк. 733–51, Registr lustracyjnej dymów województwa kijowskiego zaczętej a die 15 I 1683; został oblatowany 18 X 1684 przez podstarościego grodzkiego owruckiego Michała Staweckiego.

3.1. ODSZKODOWANIA

Pozbawienie dóbr zmuszało wygnańców do tego, by domagać się odszkodowań oraz reclinatorium od króla i Rzeczypospolitej. Podczas obrad sejmowych pod koniec 1649 r. monarcha wydał uniwersał do szlachty, przypominając jej trudne położenie obywateli kijowskich i czernihowskich „już to drugi rok bez domów swych zostających”¹⁴. Zaaapelował o pomoc dla niej, aby „chcieli mieszkania w domach swoich i pożywienia udzielić, aż do deklaracyjnej sejmowej”. Miało to być prowizoryczne wsparcie egzulantów. Kolejnym dowodem troski monarchy o los szlachty kijowskiej był uniwersał wydany 24 kwietnia 1651 r.¹⁵ Jan Kazimierz nazначzył jej część dochodów ze starostw lubaczowskiego i ratyńskiego. Jak uzasadnił, trzeba było pomóc Kijowianom, ponieważ wystąpili przeciw Kozakom pospolitym ruszeniem, mimo że zostali od tego obowiązku uwolnieni.

Po bitwie pod Batohem, kiedy położenie szlachty ukraińskiej znacznie się pogorszyło, mocno wyakcentowała ona swoje problemy w instrukcji na sejm w Brześciu 8 marca 1653 r. Prosiła o wsparcie, przypominając swoje zasługi dla Rzeczypospolitej. Ubolewała nad swym losem, podkreślając czteroletnie trudy wygnania i zniszczenie swoich włości¹⁶. Ziemianie domagali się od wysłanych posłów, aby na sejmie podniesiono jedynie dwie sprawy: wzmocnienie potencjału obronnego państwa, co miało doprowadzić do odzyskania ich dóbr, oraz zabezpieczenie ich losów. Na kolejnym sejmie, 11 lipca 1654 r., Jan Kazimierz zrealizował ten postulat. Wydał uniwersał, w którym wyznaczył szlachcie kijowskiej reclinatorium w starostwach kozienickim, parczowskim i soleckim. Uwzględniając ich trudne położenie, przyznano im po 20 zł z lanu. Problem podziału tych pieniędzy zajmował sejmiki kijowskie w latach 1654–1655. Po wkroczeniu Szwedów ich postulaty zeszły na dalszy plan. Losy ziemian kijowskich zostały rozstrzygnięte w traktacie andruszowskim. W rozejmie tym oraz uzupełniającym go traktacie moskiewskim z grudnia 1667 r. znalazło się postanowienie, że państwo carów wypłaci Rzeczypospolitej jako odszkodowanie dla szlachty, która utraciła majątki na terenach oddanych Moskwie, sumę 1 mln zł. Podziałem tych pieniędzy zajmowała się komisja warszawska

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Libri Legationum 35, k. 39v–40; *Volumina Legum*, t. 4, 132. W konstytucji „Reassumptio konstytucyi Seymu przeszłego de securitate honorum et bonorum Woiewodztw, Ziemi, y Powiatow pewnych” monarcha zobowiązał się do realizacji dyplomu przed kolejnym sejmem.

¹⁵ АЮР, Ч. 3, vol. 4, 578–79.

¹⁶ АЮР, Ч. 2, vol. 2, Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века (Київ, 1888), 456–63.

w 1668 r.¹⁷ Otrzymanie odszkodowania jedynie częściowo usatysfakcjonowało Kijowian, którzy podjęli starania o przyznanie im także reclinatorium. Domagając się realizacji obietnicy złożonej im przez Jana Kazimierza, doprowadzili do zerwania sejmu koronacyjnego Michała Korybuta w 1669 r. Trzeba jednak zauważyć, że monarcha i jego doradcy wykazali się pewną beztróską, lekceważąc racje egzulantów¹⁸. Desperacja wygnańców i chęć rozwiązania problemu skłoniła nowego króla do przyznania im starostwa krośnieńskiego oraz mniejszych partykularzów. Konstytucja sejmu z 1670 r. potwierdziła te przywileje i dała obywatelom województw kijowskiego i czernihowskiego możliwość swobodnego dysponowania tymi dobrami. Egzulanci skorzystali z danego im prawa i zaraz po zakończeniu sejmu sprzedali starostwo krośnieńskie marszałkowi nadwornemu Janowi Klemensowi Braniczkiemu. Ich decyzja wywołała spore kontrowersje wśród wygnańców, co uwidoczniło się podczas kilku zgromadzeń w 1671 r. Dotyczyły one przede wszystkim pieniędzy uzyskanych ze sprzedaży starostwa, a także odebrania pustych włók w leśnictwie bielskim, co również było uwzględnione w transakcji¹⁹.

Spory o korzystanie z partykularzów ciągnęły się za panowania Jana III Sobieskiego i przyczyniały do pogłębienia konfliktów wewnętrznych na sejmikach obu województw ukraińskich.

Rzeczpospolita jeszcze dwukrotnie otrzymała rekompensaty finansowe od Moskwy. Pierwszy raz w 1679 r., kiedy nastąpiło przedłużenie rozejmu andruszowskiego, i drugi — w 1686 r., po zawarciu traktatu Grzymułtowskiego²⁰. Egzulanci domagali się przyznania im tych pieniędzy. W 1686 r. postulowali powołanie komisji, która miała zająć się ich podziałem²¹. Konflikty między dworem a opozycją magnacką spo-

¹⁷ Kulecki, *Wygnańcy ze wschodu*, passim.

¹⁸ Ibidem, 108–17.

¹⁹ *Volumina Legum*, t. 5, 39 — „Reclinatoria Woiewodztw Kiiowskiego y Czerniechowskiego, z Powiatem Nowogrodzkim”. O zgromadzeniach w 1671 r. sporo źródeł znajduje się w księdze grodzkiej włodzimierskiej 111.

²⁰ Kulecki, *Wygnańcy ze wschodu*, passim; Zbigniew Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976).

²¹ Jarosław Stolicki, „Wygnańcy ukraińni po traktacie Grzymułtowskiego,” in *Spółczesność Polskie i wojsko. Studia i materiały*, ed. Katarzyna Maksymiuk, Dorota Wereda, Arkadiusz Zawadzki (Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, 2016), 71–82; Jarosław Stolicki, „Compensation claims of the Ukrainian exiles, 1686–1690. Origins of the Warsaw commission of 1691,” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 143 (2) (2016): 319–26.

wodowały, że dwa sejmy z lat 1688–1689 zostały zerwane. Dopiero na sejmie w 1690 r. zrealizowano ich postulaty. Doszło wówczas do uchwalenia konstytucji, na mocy której potwierdzono dyplom monarchy powołujący komisję²².

3.2. RELACJE Z KOZAKAMI

Rola Kozaczyzny w polityce Rzeczypospolitej za Jana III jest bardzo obszernym zagadnieniem. Tutaj wypada poruszyć jedynie kwestię tych działań Kozaków, które wpłynęły na sytuację szlachty województwa kijowskiego. Po zakończeniu wojny z Portą w 1676 r. przy Rzeczypospolitej pozostała jedynie część Ukrainy. Ponieważ elity państwa dążyły do odzyskania utraconych terenów, powiększenie wpływów wśród Kozaków stało się głównym celem polityki Sobieskiego, zwłaszcza że doszło do wybuchu wojny turecko-moskiewskiej. Król musiał więc utrzymać poparcie hetmana Ostafija Hohola i szukać kolejnych sojuszników, którzy pomogliby mu odzyskać utracone ziemie Ukrainy²³.

W województwie kijowskim natomiast postępowała powolna odbudowa po zniszczeniach wojennych. Sytuacja ta pogłębiała antagonizmy między szlachtą a Kozakami. Ziemianie kijowscy krytycznie wypowiadali się na temat przydatności Kozaków. W instrukcji na sejm z 3 listopada 1678 r. postulowali oni, aby ściągnąć Hohola z Polesia, a środki przeznaczone na jego utrzymanie oddać do dyspozycji wygnańcom zadnieprskim²⁴. Po śmierci Hohola relacje Kozaków ze szlachtą jeszcze się pogorszyły, m.in. z powodu działań nowego atamana Mirona. Od sejmiku z 5 marca 1682 r. szlachta zaczęła wysyłać poselstwa do monarchy i hetmanów, domagając się podjęcia działań mających ograniczyć bezprawne poczynania Kozaków. W uchwałach sejmikowych pojawiają się ogólne uwagi o swawoli kozackiej i łamaniu praw szlachty, ale brakuje informacji o konkretnych działaniach. Na temat źródeł antagonizmów pisał Jan Perdenia²⁵. Wskazał on, że Kozacy nie przestrzegali ustaleń podczas wybierania boroszna, buntowali chłopów, którzy porzucali dobra szlacheckie, utrzymywali konsystencje w tych

²² *Volumina Legum*, t. 5, 380 — „Approbatio diplomatis na ukontentowanie exulum”; AGAD, Archiwum Radziwiłłów dz. II suplement 668 (8), Dyplom Jana III.

²³ Piotr Kroll, „Jan III Sobieski wobec Kozaczyzny w latach 1676–1683,” in *Król Jan III Sobieski i Rzeczypospolita w latach 1674–1683*, ed. Dariusz Milewski (Warszawa: Muzeum Króla Jana III w Wilanowie, 2016), 201–26.

²⁴ ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 121, Апр. 1585.

²⁵ Jan Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku* (Wrocław: Polska Akademia Nauk, 1963).

posiadłościach, a z biegiem czasu rozszerzali swoje siedziby kosztem zagarniętych posiadłości ziemian.

Konsekwencją odnowienia antytureckiej polityki Jana III było dążenie monarchy do zachowania dobrych relacji z Kozakami oraz zwiększanie ich zaciągów. Od 1683 r. oddziały te odegrały pewną rolę w walkach. Na ich czele stał najpierw Stefan Kunicki, a po jego śmierci Andrzej Mołyła. Obaj dobrze współpracowali z monarchą, ale też starali się zachować poprawne relacje ze szlachtą. Współpraca ta została doceniona przez ziemian, którzy poparli dążenia króla. Na sejmie w 1685 r. uchwalono konstytucję, która aprobowała wcześniejsze przywileje przyznane Kozakom, m.in. pozwalające im na stacjonowanie w dobrach szlacheckich²⁶. Potem jednak wzrosło znaczenie Palija, który umiejętnie starał się wkupywać w łaski Jana III. Ściąganie Kozaków na służbę zmuszało Sobieskiego do przyznawania im ziemi. Palij kolonizował tereny wokół Chwastowa, a potem wkraczał na włości szlacheckie. Rozbieżności między szlachtą a Kozakami narastały, czego potwierdzeniem jest zwiększenie częstotliwości skarg na sejmikach. Stało się to widoczne po śmierci Mołyły w 1689 r. Na domiar złego nie było jednolitej polityki Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny.

W 1687 r. nastąpiło nasilenie sporów. Podczas sejmiku 23 maja 1687 r. szlachta ubolewała nad działaniami Kozaków i podjęła decyzję o wysłaniu poselstw do króla i hetmanów z żadaniami, aby powstrzymać swawolę kozacką²⁷. Efektem tego były ordynanse do Kozaków, które wydali hetman wielki Stanisław Jabłonowski i komisarz do spraw wojska zaporoskiego Stanisław Druszkiewicz. Monarcha zaś, udzielając odpowiedzi szlachcie kijowskiej, obiecał troskę o los pokrzywdzonych. Uspakajające słowa nie przyniosły jednak żadnych rezultatów. W następnym roku szlachta ponownie podjęła ten temat, mocno podkreślając konieczność ograniczenia działań kozackich. Od tego czasu w instrukcjach dla posłów na sejmy postulaty te odgrywały coraz większą rolę. Wśród Kozaków największe wpływy uzyskali zwolennicy orientacji antypolskiej oraz współdziałania z Hetmanatem. Sprzyjała im walka wewnętrzna w Rzeczypospolitej, która powodowała osłabienie państwa, a także brak konsekwentnych działań oraz różnice w postępowaniu dworu, hetmanów, magnatów i szlachty. Systematycznie też malała przydatność wojskowa Kozaków, którzy w coraz większym stopniu realizowali własne interesy. Kijowianie wielokrotnie postulo-

²⁶ *Volumina Legum*, t. 5, 350 — „Ubezpieczenie wojska Zaporowskiego”.

²⁷ ІЦІАВК, ф. 28, Кн. 132, Арк. 1135–36v. Jan III wydał potem uniwersał do Kozaków. Ibidem, Арк. 1284–86.

wali wynagrodzenie im strat poniesionych wskutek samowoli kozackiej. Prosimi o interwencje senatorów, domagali się również zniesienia slobód znajdujących się w województwie, aby uniemożliwić ucieczki chłopów z dóbr szlacheckich. Zgłaszali konkretne projekty wykorzystania Kozaków podczas działań wojennych, np. do blokady Kamieńca. Podsumowaniem stosunku szlachty do Kozaków może być fragment z instrukcji kijowskiej na sejm grodzieński w 1692 r.: „Ciężka opresya, ostatnia zguba y ruina, słowem iednym, sama niewola w wolnym narodzie z jaszczurczego wylężona gniazda kozakow, dziedzicznych Rzeczypospolitey nieprzyjaciół”²⁸. Do zaostrzenia konfliktów doszło już po śmierci Jana III. Po zakończeniu wojny tureckiej, na sejmie w 1699 r.²⁹, uchwalono konstytucję, na mocy której zlikwidowano wojsko kozackie i odebrano Kozakom prawa, które mieli zagwarantowane od 1685 r. Decyzje spotkały się jednak z ich sprzeciwem, co doprowadziło do wybuchu powstania Paleja.

4.1. SĄDY

Województwo kijowskie przed rokiem 1648 posiadało trzy grody, ale dwa z nich — w Żytomierzu i Owruczu — właściwie pełniły funkcję urzędów grodzkich, których głównym zadaniem było prowadzenie ksiąg³⁰. Sąd ziemski zbierał się według alternaty w każdym grodzie, roki zaś grodzkie odbywały się tylko w Kijowie. W czasie działań wojennych siedziby grodów województwa kijowskiego zostały zajęte przez powstańców. Dla szlachty konieczne więc stało się zapewnienie właściwego funkcjonowania sądów, a szczególną troskę przywiązywała ona do powołania sądów skarbowych.

Już na początku wygnania, w laudum sejmiku relacyjnego z 15 marca 1649 r. Kijowianie uchwalili³¹, aby po mianowaniu nowego wojewody rozpoczął on sądy grodzkie, nawet wówczas, gdy nie wypadnie ich kadencja. Gdyby rozpoczęcie tych sądów w grodach województwa kijowskiego było niemożliwe, miały one odbywać się w miastach Wołynia. Obywatele kijowscy domagali się także uchwalenia konstytucji powołującej kolejne dwa grody i ziemstwa. Wkrótce potem wojewodą został Adam Kisiel, który mianował urzędników grodzkich. Podczas sejmiku relacyjnego obu województw ukraińskich 7 marca 1650 r. przysięgę na

²⁸ АІОР, Ч. 2, vol. 2, 496.

²⁹ *Volumina Legum*, t. 6, 34 — „Zwinienie Kozakow w Kiiowskim y Braclawskim Woiewodztwach”.

³⁰ Urzędnicy województw, 8–9.

³¹ АІОР, Ч. 2, vol. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов, в Юго западной России (Киев: Унив. тип., 1861), 349–61.

urząd pisarza grodzkiego kijowskiego złożył Adam Czarnołowski³². Te działania były symbolem odbudowy aparatu państwa. W instrukcji na sejm z 7 listopada ziemianie zlecieli posłom wysunięcie żądania, „aby roki ziemskie nie tylko w Kijowie, ale też w Żytomirzu i w Owruczu rządzone były [...] według porządku województwa Wołyńskiego, aby troiacy byli urzędnicy”³³. Potem jednak, w latach 1652–1659, sytuacja Kijowian na tyle się pogorszyła, że nie podejmowali żadnych działań. Postulowane zmiany zostały zrealizowane w 1659 r. Rezultatem zawarcia ugody hadziackiej była konstytucja, na mocy której miano powołać sądy grodzkie w Owruczu i Żytomierzu³⁴. Starostowie powinni byli złożyć przysięgę podczas pierwszych roków i przystąpić do sądzenia w swoich grodach.

Po zawarciu traktatu andruszowskiego uchwalono kolejną konstytucję³⁵. Postanowiono, by roki ziemskie kijowskie odbywały się w Żytomierzu i Owruczu, dopóki Kijów nie zostanie zwrócony Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, podczas bezkrólewia w 1669 r. Moskwa odmówiła zwrotu Kijowa, co utrudniło także funkcjonowanie sądów w województwie.

Na mocy konstytucji z 1683 r. urzędnicy sądowi grodzcy kijowscy winni byli sędzić roczki grodzkie w Owruczu i Żytomierzu. Po powrocie Kijowa miała być zachowana alternata według powiatów. Dano urzędom grodzkim w Owruczu i Żytomierzu („iż nie mają sądów swoich, tylko susceptę grodową”³⁶) możliwość przeprowadzania egzekucji równo z oficjalistami kijowskimi. Uchwalenie tej konstytucji stworzyło możliwość wprowadzenia zmian w sądownictwie, ponieważ postanowienia z 1659 r. nie zostały zrealizowane.

W tym samym czasie szlachta zgłaszała różne zastrzeżenia dotyczące funkcjonowania sądów województwa; bolączki dotyczyły przede wszystkim niesumiennego wywiązywania się urzędników (także starostów) ze swoich obowiązków. Pewna poprawa nastąpiła wówczas, gdy wojewodą kijowskim został Marcin Kałski. Jeszcze przed złożeniem przysięgi wydał on uniwersały zawiadamiające o wyznaczeniu terminu sądów grodzkich kijowskich w Owruczu na dzień 28 września 1684 r.³⁷ Na sejmiku podeputackim w 1684 r. złożył przysięgę, powo-

³² ЦДІАВК, ф. 11, Кн. 13, Арк. 85v–86. Wśród obecnych byli najważniejsi urzędnicy kijowscy i metropolita prawosławny S. Kossow.

³³ ЦДІАВК, ф. 11, Кн. 13, Арк. 596v–99v.

³⁴ *Volumina Legum*, t. 4, 296 — „Seymiki y Elekcyje Woiewodztw Ukrainnych”.

³⁵ *Ibidem*, 439 — „Sądy Woiewództwa Kiiowskiego”.

³⁶ *Ibidem*, 327 — „Integritas Woiewództwa Kiiowskiego”.

³⁷ ЦДІАВК, ф. 15, Кн. 3, Арк. 612v–13v. Uniwersał wojewody o roczkach został oblatowany 2 IX 1684 r. Z kolei uniwersał urzędników grodzkich kijowskich

łał urzędników grodzkich i potwierdził rozpoczęcie terminu sądów. Zebrani na sejmiku nowo mianowani urzędnicy przełożyli ten termin na 5 października. Podczas tego sejmiku przysięgę złożył również starosta owrucki, Franciszek Potocki (wraz ze swymi urzędnikami), wtedy też wyznaczono początek roczków owruckich — także na 5 października. Kątski i Potocki pozostali starostami do końca wygnania, dzięki czemu trochę poprawiło się w tym czasie funkcjonowanie sądów kijowskich i owruckich. W późniejszych latach szlachta czasem wyrażała niezadowolony z ich działania i prosiła wojewodę Marcina Kątskiego o interwencje. Pod koniec XVII w. rozpoczęto też starania o przywrócenie funkcjonowania sądów w Żytomierzu, ale nastąpiło to już po zakończeniu okresu wygnania³⁸.

4.2. KSIĘGI

Ważną rolę dla wygnańców odgrywały księgi województwa. Jednak część z nich uległa zniszczeniu w czasie działań wojennych, a do zachowanych Kijowianie często nie posiadali regularnego dostępu, stąd konieczne było zabezpieczenie i uporządkowanie ocalałych. Dlatego też od sejmu koronacyjnego w 1649 r. uchwalano konstytucje mające ułatwić wygnańcom codzienne funkcjonowanie³⁹. W pierwszym okresie postanowienia tych konstytucji miały także zapobiec napięciom w relacjach szlachty z ich poddanymi, których traktowała ona jak buntowników.

Jesienią 1649 r., kiedy wznowił funkcjonowanie gród w Żytomierzu, rozpoczęto prowadzenie nowej księgi⁴⁰. Podczas pierwszego sejmiku po powrocie do Żytomierza ziemianie powołali rewizorów do sprawdzenia

został wydany 13 września, dzień po sejmiku podeputackim, podczas którego były złożone przysięgi, a oblatowany w księdze 18 września. Ibidem, Apk. 629–30. Sądy rozpoczęły się 7 października.

³⁸ *Volumina Legum*, t. 6, 13 — „Reces Seymu Coronationis”.

³⁹ W 1654 r. uchwalono prawa dotyczące usprawnienia wywodów szlachectwa oraz procesów majątkowych. *Volumina Legum*, t. 4, 207–08 — „Securitas honorum et bonorum Woiewodztwa Kiiowskiego, Braclawskiego, y Czerniechowskiego”.

⁴⁰ ЦДДАУК, ф. 11, Кн. 13, Apk. 1. Jak zapisano na początku: „Roku od Narodzenia Pana i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa 1649 miesiąca decembra, od dnia 5 po uspokojeniu swawolnej rebelijy kozackiej i chłopskiej zaczynamy akta grodu tutejszego żytomirskiego, co daj Panie Boże szczęśliwie inferantur, które w roku przeszłym 1648 od miesiąca iulii i w roku 1649 niemal przez wszystkich czas, dla niebezpieczeństwa i nieznośnej inwiołencyjy chłopskiej, tudzież dla inkursyi tatarskich in altissimo silentio zostawać musieli”.

stanu ksiąg żytomierskich i owruckich⁴¹. Mieli oni przedstawić relację z tej rewizji na kolejnym sejmiku, ale nie wiadomo, czy tak się stało.

Konstytucja z 1661 r., uchwalona po zakończeniu potopu oraz odzyskaniu większości ziem zagarniętych przez Moskali, zapowiedziała przeprowadzenie generalnej rewizji ksiąg. Zakładano w niej, że województwa powinny na sejmikach relacyjnych obrać rewizorów do sądów ziemskich i grodzkich dla skorygowania i przepisania ksiąg⁴². Wyjaśnienie kwestii dotyczących ksiąg żytomierskich przynosi dokument pochodzący z 1666 r. Podczas rewizji znaleziono dwie księgi obejmujące okres od 5 grudnia 1649 do 29 maja 1652 r., „gdyż tego roku jak się ta burza rebelijej kozackiej i swej woli chłopskiej wzniciła w Ukrainie. Zaś gród potem całe aż do roku 1664 wakować musiał”⁴³.

Sprawy ksiąg żytomierskich nie załatwiono wówczas ostatecznie, ponieważ szlachta kilkakrotnie jeszcze (np. na sejmikach w latach 1684–1685) zwracała uwagę na konieczność przeprowadzenia ich rewizji.

Problem dotyczył też ksiąg owruckich. Z manifestacji złożonej przez horodniczego kijowskiego Semeona Wigurę, który był pisarzem grodzkim owruckim, w czasie gdy urząd starosty pełnił Jerzy Niemierycz, wynika, że w zamku owruckim przechowywano jakieś stare księgi, które były zniszczone⁴⁴. Od niego odebrał je następny pisarz grodzki owrucki Marcin Suryń. Ważne informacje na ich temat znajdujemy w laudum uchwalonym podczas sejmiku przedsejmowego w grudniu 1667 r. Jak argumentowali zebrani, dostęp do ksiąg owruckich był utrudniony z powodu braku bezpieczeństwa na Ukrainie. W związku z tym upoważnili oni Marcina Suryna „aby w jako najprędszym mógł czasie księgi grodzkie owruckie do miasta Łucka, jako do fortece pewniejszej [...] sprowadził”⁴⁵.

Do problemu ksiąg owruckich Kijowianie wrócili w 1678 r. Ponieważ wówczas starosta i urzędnicy grodzcy złożyli przysięgę, powołano rewizorów do odebrania ksiąg od Marcina Suryna i sporządzenia

⁴¹ Ibidem, Арк. 82–84v, Laudum na sejmiku żytomirskim uchwalone przez ichm. panów obywatelów województwa kijowskiego i czernihowskiego, 7 III 1650.

⁴² *Volumina Legum*, t. 4, 336 — „Rewizya ksiąg generalna Podkomorskich, Ziemijskich, Grodzkich, w rożnych Woiewodztwach, y Ziemiach”.

⁴³ ЦДІАВК, ф. 11, Кн. 15, Арк. 174v–75v, Rekwizycja ksiąg grodzkich żytomierskich od jm. pana Olizara podsędka ziemskiego kijowskiego. Księgi te do dziś znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie i zostały wykorzystane w niniejszym studium; są to księgi 13 i 14.

⁴⁴ ЦДІАВК, ф. 28, Кн. 101, Арк. 674v–75v.

⁴⁵ ЦДІАВК, ф. 28, Кн. 107, Арк. 719–20.

ich rejestru⁴⁶. Na sejmiku 11 września 1679 r. dokonano rewizji ksiąg grodzkich owruckich pochodzących z czasów piastowania urzędu starosty przez Władysława Niemirycza i Mikołaja Sapiechę⁴⁷. Z dokumentów tych ponownie wynika, że istniały księgi owruckie, które były prowadzone przed rokiem 1678. Kijowianie wyrazili także wdzięczność Surynowi za opiekę nad aktami. Wkrótce potem okazało się jednak, że nie zostały one dokładnie zrewidowane i co jakiś czas szlachta do tej sprawy wracała. Podczas sejmiku przedsejmowego w 1682 r. powołano następnych rewizorów ksiąg owruckich. Po kolejnych zmianach wyniki tej rewizji zostały wpisane do ksiąg 3 października 1684 r.⁴⁸ Podczas sejmiku 12 września 1684 r., kiedy podjęto uchwały dotyczące przywrócenia sądów, postanowiono również, aby w dniu ich rozpoczęcia umożliwić obywatelom korzystanie z ksiąg (w celu uzyskania przez nich dostępu do dokumentów). W laudum znajduje się informacja, że stare księgi owruckie, tzn. sprzed roku 1678, które znajdowały się w monasterze owruckim, zostały zniszczone: „Przez dotknięcie ręki Boskiej ogniem monastera owruckiego, w którym złożone księgi grodzkie owruckie nuperime pogorzały, tylko coś niewiele ich zostało, aby i ta reszta w słusznym była opatrzeniu i wiadomości województwa”⁴⁹.

Konieczne było więc zabezpieczenie ocalałych ksiąg i dlatego szybko przeprowadzono rewizję. Później jeszcze kilkakrotnie pojawiały się postulaty dokonania kolejnej rewizji. Szlachta kijowska przywiązywała do tego dużą wagę, ponieważ od 1678 r. księgi były znowu prowadzone systematycznie.

Kolejny problem związany z księgami dotyczył zagarnięcia części z nich przez Moskwę w czasie działań wojennych. W latach 1681–1688 Kijowianie co najmniej trzykrotnie wyprawiali do króla posłów, którzy mieli m.in. przedstawić mu prośby, aby podjął starania o zwrot ksiąg przechowywanych w Kijowie⁵⁰ (tam znajdowało się ich najwięcej). Podczas sejmiku w dniu 29 maja 1688 r. wybrali nawet komisarzy z województwa i prosili monarchę o wystawienie im paszportów na wyjazd do tego miasta. Jan III Sobieski deklarował pomoc w tej sprawie, ale

⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 121, АРК. 1111–14v, Elekcja deputatów i laudum województwa kijowskiego, 21 III 1678.

⁴⁷ ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 123, АРК. 708–09v, Rewizja ksiąg grodzkich przez ichm. panów komisarzów, 11 IX 1679.

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 15, Кн. 3, АРК. 694v–96v.

⁴⁹ ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 129, АРК. 1098–102v.

⁵⁰ Było to podczas sejmików: 15 IX 1681 — ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 125, АРК. 808–11; 23 V 1687 — ЦДІАУК, ф. 28, Кн. 132, АРК. 1135–36v; 29 V 1688 — AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, 133, 292–99.

w latach osiemdziesiątych problem ten nie został załatwiony pomyślnie dla Kijowian.

5. UDZIAŁ W WOJNACH

Po wybuchu powstania Chmielnickiego Kijowianie powołali oddziały powiatowe⁵¹. Brały one udział w walkach latem 1648 r. Wiosną następnego roku sejmik po koronacji uchwalił duży zaciąg pułku województwa na okres dwu lat. Mimo trudnej sytuacji szlachcie kijowskiej udało się wystawić dwie chorągwie powiatowe, które wzięły udział w kampanii zborowskiej. Podczas sejmiku 27 lutego 1650 r. podjęto postanowienia o wypłacie tym chorągwiom zaległych zasług, przedłużeniu służby oraz rozbudowie wojska powiatowego o trzy kolejne chorągwie. Wyznaczono im także miejsca stacjonowania, co miało oczywiście wzmocnić ochronę szlachty przed Kozakami, ale jak ocenił Dariusz Kupisz, wiązało się też z interesami ich dowódców. Wojska powiatowe zakończyły swoją działalność, ponieważ nie było możliwości ich finansowania.

Z innym aspektem organizacji obrony mamy do czynienia w 1664 r., kiedy wybuchło powstanie kozackie na Braclawszczyźnie. Powiatowi owruckiemu zagrażało niebezpieczeństwo, dlatego król w maju wydał uniwersał do jego mieszkańców⁵². Przypomniawszy w nim, że obowiązki strzeżenia Ukrainy powierzył Stefanowi Czarnieckiemu. Zwrócił jednak uwagę, że wojska regimentarza zajęte nad Dnieprem mogą tę część województwa zostawić bez obrony. Wezwał mieszkańców Polesia do jej przygotowania, a dowództwo powierzył ich współobywatelowi Józefowi Niemiryczowi. W związku z tym ziemianie powiatu zebrali się w dniu 20 sierpnia i podjęli postanowienia w celu zapewnienia porządku, np. powołali chorągiew, którą oddali pod komendę Niemirycza oraz upoważnili go do wydania uniwersałów w momencie zagrożenia i zobowiązali wszystkich do stawienia się na podany w nich termin.

Z udziałem obywateli kijowskich w obronie państwa związana jest kwestia pospolitego ruszenia. Konstytucja z 1650 r., a potem kolejne z lat 1655, 1658, 1659 i 1662, zwalniały szlachtę ukraińską z tego obowiązku⁵³. Kijowianie wzięli w nim udział w 1651 r., a ponadto kilka-

⁵¹ Dariusz Kupisz, „Próby organizacji wojsk «obrony domowej» przez szlachtę województw kijowskiego braclawskiego i czernihowskiego (1649–1650),” *Kwartalnik Historyczny* 135 (2018): 5–27.

⁵² ЦДІАВК, ф. 11, Кн. 15, Апр. 62v–63, Uniwersał JKMci ratione securitatis krajów poleskich Józefowi Niemiryczowi danego, maj 1664; ЦДІАВК, ф. 28, Кн. 113, Апр. 292–93v, Laudum obywatelów powiatu owruckiego.

⁵³ *Volumina Legum*, t. 5, 153 — „Pospolite ruszenie”.

krotnie deklarowali taką gotowość. W czasie potopu szlachta kijowska nie odbywała zjazdów na pospolite ruszenie, podobnie jak podczas wojny z Moskwą. Za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego było ono zwoływane w latach 1670–1672 przeciwko wrogowi zewnętrznemu, czy raczej przeciw oponentom monarchy⁵⁴. Kijowianie uchwalili popisy w 1670 r. i w czasie konfederacji gołąbskiej, a potem w 1674 r., kiedy pospolite ruszenie zostało zwołane po elekcji Jana Sobieskiego w czasie konfliktu tureckiego.

Zakończenie wojny z Portą w 1699 r. oraz sejm z tego roku, podczas którego potwierdzono zmiany na kresach, wydawały się kończyć problemy szlachty kijowskiej. Jednak niezadowoleni Kozacy wywołali powstanie, a sytuację, także na Kijowszczyźnie, skomplikował sojusz Augusta II z Piotrem I, którego konsekwencją było wciągnięcie Rzeczypospolitej do wojny północnej oraz dążenie Rosji do rozciągnięcia swoich wpływów na prawobrzeżną Ukrainę.

REFERENCES

- Архив Yugo-Zapadnoy Rossii (1888). Part 2, vol. 2: Akty dlja istorii provyncy-
alnych seymikov Yugo-zapadnovo kraja vo vtoroy polovinie XVII v. Kyiv:
Tipografiya G.T. Korchak-Novitskoho; (1861) Part 2, vol. 1: Postanowleni-
ja dworianskich seymow w Yugo-zapadnoy Rossii. Kyiv: Univ. Tipografiya;
(1914) Part 3, vol. 4: Akty odnosijaszczijesija k epohe Bogdana Chmielnic-
kiego Kyiv: АКЦ. Об. печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкогo, 1914.
- Dąbrowski, Janusz. „Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowską.” In *Inter maje-
statem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi
Kazimierzowi Przybosiowi*, edited by Jarosław Stolicki, Marek Ferenc
and Janusz Dąbrowski, 87–120. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Hi-
storia Iagellonica”, 2010.
- Goszczyński, Artur. „Uciezki ludności cywilnej z południowo-wschodnich
województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnic-
kiego.” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*,
(in print).
- Kroll, Piotr. „Jan III Sobieski wobec Kozaczyzny w latach 1676–1683.” In *Król
Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1674–1683*, edited by Dariusz

⁵⁴ O działaniach w czasie panowania Michała Korybuta pisał Leszek Andrzej Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011) 124, 128, 140–41. Zatargi wewnętrzne w 1672 r. przedstawiłem w artykule: Jarosław Stolicki, „Spory wśród szlachty kijowskiej w czasie konfederacji gołąbskiej,” in *Ustrój — polityka — kultura. Studia ofiarowane Profesor Stefanii Ochmann-Staniszeńskiej*, ed. Jerzy Maroń and Robert Kołodziej (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 69–75.

- Milewski, 201–26. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016.
- Kulecki, Michał. *Wygnańcy ze wschodu. Egzulanzi w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997.
- Kupisz, Dariusz. „Próby organizacji wojsk «obrony domowej» przez szlachtę województw kijowskiego braclawskiego i czernihowskiego (1649–1650).” *Kwartalnik Historyczny* 135 (2018): 5–27.
- Perdenia, Jan. *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku*. Wrocław: Polska Akademia Nauk, 1963.
- Stolicki, Jarosław. „Compensation claims of the Ukrainian exiles, 1686–1690. Origins of the Warsaw commission of 1691.” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 143, no. 2 (2016): 319–26.
- „Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696.” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 144, no. 3 (2017): 441–57.
- „O modelu monografii sejmiku w II połowie XVII w.” In *Po unii — sejmiki w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, edited by Henryk Lulewicz and Marek Magner, 177–98. Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2013.
- „Sejmiki ukraińskie w latach 1648–1702: Problemy badawcze.” In *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, vol. 1: *Ранньомодерна людина: простір — влада — право XVI–XVIII ст.*, edited by Witalij Mychalowski and Jarosław Stolicki, 225–40. Київ–Краків: Laurus — Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015.
- „Spory wśród szlachty kijowskiej w czasie konfederacji gołabskiej.” In *Ustrój — polityka — kultura. Studia ofiarowane Profesor Stefanii Ochmann-Staniszevskiej*, edited by Jerzy Maroń and Robert Kołodziej, 69–75. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2011.
- „Wygnańcy ukraińscy po traktacie Grzymułtowskiego.” In *Spółeczeństwo polskie i wojsko. Studia i materiały*, edited by Katarzyna Maksymiuk, Dorota Wereda, Arkadiusz Zawadzki, 71–82. Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2016.
- Urzednicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, edited by Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Kórnik: Polska Akademia Nauk — Biblioteka Kórnicka, 2002.
- Wierzbicki, Leszek Andrzej. *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodovskiej, 2011.
- Wójcik, Zbigniew. *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Volumina Legum*, t. 4–6. Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1980.

Jarosław Stolicki

Problems of the Kievian nobility in the second half of the 17th century

In the second half of the 17th century, the Kievian nobility has been forced to leave their estates. Their exile began in 1648, and their difficulties have deepened after 1654, when the Ukrainian territories have been occupied by the Muscovy. Since 1653, the Kievian, Bratslavian, and Chernihivian dietines have been held in Włodzimierz. This practice has been formally confirmed by the statute of 1659. Volhynia thus has become the center of the political activity of the Ukrainian nobility. Bereft of their means of support, the exiles were clamoring for compensation and reclinatorium. Those postulates have been satisfied after the conclusion of the Treaty of Andruszów and the Treaty of Grzymułtowski, but the allocation of those funds has become a cause for controversy at subsequent local assemblies. In the 1680-s some of the Kievians have returned to their estates, as provided by the statute of 1683. The dietine has been also dealing with fiscal matters. After the resumption of the war with the Porte disputes between the nobility and the Cossacks have also become more numerous. Finally, the abolition of the Cossack forces by the statute of 1699 has led to a Cossack uprising. The nobility placed much importance on the regular functioning of the courts, including careful maintenance of public records. Due to their partial destruction, it has been asking for their revision, as well as for the return of the records left behind in Kiev. In the early stages of the Chmielnicki Uprising Kievians have attempted to field county troops, but thereafter, left without means of their support, they have been only able to assist the defense of the Commonwealth through service in the militia. Although exempt from that duty, they have nevertheless carried it out on several calls.

Keywords: Kievian nobility, dietines, courts, public records, compensations, Cossacks, military affairs

Jarosław Stolicki — dr hab., prof. UJ, Zakład Historii Polski Nowożytnej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zainteresowania badawcze: ustrój Korony w epoce nowożytnej, ziemie ruskie i ukraińskie w XVII wieku, miejsce Rzeczypospolitej w Europie w drugiej połowie XVII wieku, edytorstwo źródeł parlamentarnych. ORCID: 0000-0002-8357-8101. E-mail: jaroslaw.stolicki@uj.edu.pl.